

रघुवंशमहाकाव्यम्

संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यानां विशिष्टं स्थानम् अस्ति। महाकविषु कालिदासस्य स्थानमपि अत्यन्तं महत्वपूर्णम् अस्ति। तेन विरचितं ‘रघुवंशमहाकाव्यम्’ संस्कृतसाहित्यस्य अमूल्यं रत्नम् अस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये सूर्यवंशीयानां राज्ञां चरितं वर्णितम् अस्ति। दिलीपात् आरभ्य रघुः, अजः, दशरथः, श्रीरामः इत्यादीनां राज्ञां जीवनचरितं कविना अत्यन्तं मनोरम-काव्यशैल्या प्रस्तुतम्।

रघुवंशमहाकाव्यं केवलं राज्ञां चरितवर्णनं न, अपितु भारतीयसंस्कृतेः, राजधर्मस्य, नैतिकमूल्यानां, त्यागस्य, सत्यस्य, प्रजाहितस्य च सुन्दरं चित्रणम् अस्ति। कालिदासस्य प्रकृतिप्रेम, उपमाप्रयोगः, भावानां सूक्ष्मचित्रणं च अस्य काव्यस्य प्रमुखानि वैशिष्ट्यानि सन्ति।

रघुवंशस्य कथावस्तु

रघुवंशमहाकाव्यस्य कथावस्तु सूर्यवंशीयानां राज्ञां चरितम् आश्रित्य निर्मिता अस्ति। काव्यस्य प्रारम्भे राजा दिलीपस्य चरितं वर्णितम् अस्ति। सः धर्मात्मा, प्रजावत्सलः, विनयी च आसीत्। सन्तानप्राप्त्यर्थं सः महर्षेः वसिष्ठस्य आश्रमं गच्छति। वसिष्ठस्य आज्ञानुसारं सः नन्दिनीं धेनुं सेवते।

एकदा नन्दिन्या उपरि सिंहः आक्रमणं कर्तुम् इच्छति स्म। तदा राजा दिलीपः स्वजीवनस्य चिन्तां विहाय धेनोः रक्षणाय स्वशरीरं सिंहाय समर्पयितुं सज्जः भवति। तस्य त्यागभावेन प्रसन्ना नन्दिनी तस्मै पुत्रप्राप्तेः वरं ददाति। अनन्तरं तस्य पुत्रः रघुः भवति।

रघुः पराक्रमी, दानी, प्रजाहितैषी च आसीत्। तस्य दिग्विजयस्य वर्णनं महाकाव्ये विस्तरेण कृतम् अस्ति। सः विजयप्राप्त्यनन्तरं स्वसर्वस्वं दानरूपेण प्रददाति। तस्य दानशीलता भारतीयराज्ञां कृते आदर्शं प्रदर्शयति।

अज-इन्दुमत्योः चरितम्

रघोः पुत्रः अजः आसीत्। अजस्य चरिते प्रेमस्य तथा करुणायाः सुन्दरं चित्रणं दृश्यते। इन्दुमती तस्य पत्नी आसीत्। रघुवंशे इन्दुमत्याः स्वयंवरस्य वर्णनं कालिदासस्य काव्यप्रतिभायाः उत्कृष्टं उदाहरणम् अस्ति। स्वयंवरे उपस्थितेषु नृपेषु इन्दुमती अजं पतिरूपेण वृणोति।

अज-इन्दुमत्योः दाम्पत्यजीवनं सुखमयं भवति। किन्तु कालस्य प्रभावेन इन्दुमती अकस्मात् दिवंगता भवति। तस्याः वियोगेन अजः अत्यन्तं दुःखितः भवति। अस्मिन् प्रसङ्गे कविना मानवीयविरहस्य तथा करुणरसस्य अत्यन्तं मार्मिकं चित्रणं कृतम्।

श्रीरामस्य चरितम्

रघुवंशमहाकाव्ये श्रीरामस्य चरितस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति। दशरथस्य पुत्रः रामः सत्यस्य, धर्मस्य, त्यागस्य, मर्यादायाश्च आदर्शः अस्ति। पितुः आज्ञां पालयितुं रामः राज्यं त्यक्त्वा वनं गच्छति। वनवासकाले सः रावणं हत्वा सीतायाः उद्धारं करोति तथा अयोध्यां प्रत्यागच्छति।

रामस्य चरिते कालिदासेन पितृभक्तिः, भ्रातृप्रेम, सत्यनिष्ठा, कर्तव्यपालनम्, त्यागः तथा प्रजाहितम् इत्यादीनि उच्चानि मूल्याणि प्रतिपादितानि। रामः आदर्शराजस्य स्वरूपं प्रदर्शयति। तस्य जीवनं भारतीयसंस्कृतेः आदर्शानां सजीवं उदाहरणम् अस्ति।

राजधर्मः तथा नैतिकमूल्यानि

रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रमुखः सन्देशः राजधर्मस्य प्रतिपादनम् अस्ति। रघुवंशीयाः राजानः प्रजापालनं स्वस्य परमं कर्तव्यं मन्यन्ते। तेषां कृते राज्यं भोगस्य साधनं न, अपितु जनसेवायाः माध्यमम् आसीत्।

काव्ये राजा प्रजानां रक्षकः, पालकः तथा हितचिन्तकः इति वर्णितः। सत्यं, न्यायः, दानम्, त्यागः, विनयः, वीरता, कर्तव्यनिष्ठा, परोपकारश्चेत्यादयः गुणाः रघुवंशीय-राजसु विशेषतया दृश्यन्ते।

कविना प्रतिपादितम् अस्ति यत् आदर्शराजा स्वसुखापेक्षया प्रजासुखं अधिकं महत्त्वपूर्णं मन्यते। एषः विचारः आधुनिककालेऽपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकः अस्ति।

प्रकृतिचित्रणम्

कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतेः विशेषं स्थानम् अस्ति। रघुवंशे पर्वताः, नद्यः, वनानि, सरांसि, वृक्षाः, पशवः, पक्षिणः तथा ऋतवः अत्यन्तं सजीवत्वेन वर्णिताः सन्ति। कविः प्रकृतिं केवलं घटनानां पृष्ठभूमिरूपेण न प्रयुङ्क्ते, अपितु मानवीयभावानां सहचरीरूपेण प्रस्तौति।

प्रकृतिवर्णने कालिदासस्य सौन्दर्यदृष्टिः स्पष्टतया प्रकटते। तस्य वर्णनं पाठकस्य मनसि प्रत्यक्षदृश्यवत् चित्रं निर्माति। एतदेव तस्य काव्यप्रतिभायाः प्रमुखं वैशिष्ट्यम् अस्ति।

आधुनिककाले रघुवंशस्य महत्त्वम्

रघुवंशमहाकाव्यस्य महत्त्वं केवलं प्राचीनकाले एव नास्ति। अद्यतनसमयेऽपि अस्य काव्यस्य आदर्शाः मानवजीवने उपयोगिनः सन्ति। सत्यनिष्ठा, कर्तव्यपरायणता, त्यागः, न्यायः, परोपकारः, प्रजाहितम् इत्यादयः गुणाः सर्वदा आवश्यकाः भवन्ति।

रघुवंशस्य राजानः अस्मान् शिक्षयन्ति यत् अधिकारस्य अपेक्षया कर्तव्यं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। राज्यस्य अथवा संस्थायाः नेतृत्वं कुर्वता व्यक्ति-स्वार्थं त्यक्त्वा लोकहितं चिन्तनीयम्। रामस्य सत्यनिष्ठा, दिलीपस्य सेवाभावः, रघोः दानशीलता च आधुनिकमानवस्य कृते प्रेरणास्रोतांसि भवन्ति।

उपसंहारः

अतः रघुवंशमहाकाव्यं संस्कृतसाहित्यस्य गौरवपूर्णं रत्नम् अस्ति। महाकवि-कालिदासेन रघुवंशीय-राज्ञां चरितवर्णनेन भारतीयसंस्कृतेः उच्चादर्शाः अत्यन्तं सुन्दररूपेण प्रस्तुताः। रघुवंशमहाकाव्यस्य अध्ययनात् ज्ञायते यत् मनुष्यस्य वास्तविकं गौरवं तस्य सम्पत्तौ अथवा शक्तौ निहितं न भवति, अपितु तस्य सत्यनिष्ठायां, कर्तव्यपरायणतायां, त्यागे तथा लोकहितभावनायां निहितं भवति। अतः रघुवंशमहाकाव्यं न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अमरकृतिः, अपितु भारतीयजीवनमूल्यानां च शाश्वतप्रेरणास्रोतः अस्ति।

महाकविः कालिदासः

कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य महान् कविः नाटककारश्च आसीत्। तस्य काव्येषु भारतीयजीवनस्य विविधाः पक्षाः सजीवत्वेन चित्रिताः सन्ति। प्रकृतिः, प्रेम, करुणा, वीरता, धर्मः, नीतिः, राजधर्मः चेत्यादयः विषयाः तस्य रचनासु प्रमुखतया दृश्यन्ते। तस्य प्रमुखाः कृतयः सन्ति—‘रघुवंशम्’, ‘कुमारसम्भवम्’, ‘मेघदूतम्’, ‘ऋतुसंहारः’ तथा ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ चेति। कालिदासस्य उपमाप्रयोगः विशेषतया प्रसिद्धः। अतः “उपमा कालिदासस्य” इति प्रसिद्धं वचनम् अस्ति।